

Crteriologie: Weer op zoek naar richtingaanwijzers in civilisatieprocessen
[*Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* jrg. 24, nr. 1 (juli 1997): pp. 124-129.]

Cas Wouters

Toen de vraag naar de richting in civilisatieprocessen voor het eerst in vrij brede kring werd besproken – in de jaren zestig en zeventig – kwam die vraag vooral voort uit bezorgdheid omtrent de ‘expressieve revolutie’ (een term van Talcott Parsons) en de daarin gegroeide ‘losheid van zeden’. Was het civilisatieproces van richting veranderd? Een belangrijk punt waarop de discussie destijds vastliep was de gedachte dat een toe- of afname van zelfbeheersingen het voornaamste, zo niet het enige criterium was op grond waarvan die vraag beantwoord zou moeten worden.

De belangstelling voor de richting van civilisatieprocessen is in de jaren negentig opnieuw opgebloeid, dit keer door belangrijke verschuivingen in de mondiale verhoudingen: de spanningen en conflicten rond het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië. Vooral de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van geweld en allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen hebben de vraag naar de richting van civilisatieprocessen opnieuw actueel gemaakt. Staatsdesintegratie en decivilisering zijn nu de sleutelbegrippen. En opnieuw doen zich, althans in Nederland, dezelfde en soortgelijke misverstanden voor als in de jaren zestig en zeventig. Zo geven sommige auteurs in hun bijdrage aan een in 1995 verschenen themanummer over de civilisatietheorie van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* te kennen dat de richting van civilisatieprocessen volgens Elias (dat wil zeggen, volgens zijn civilisatietheorie) kan worden bepaald aan de hand van de vraag of de zelfbeheersing meer of minder omvattend, gedifferentieerd, gelijkmatig verdeeld en stabiel is geworden (Spier 1995, Wilterdink 1995). Deze criteria achten zij niet toereikend.

De polemiek uit de jaren zeventig heeft er dus in geresulteerd dat het ene criterium – toename of afname van zelfbeheersingen – inmiddels is genuanceerd en gedifferentieerd, maar de gedachte dat zelfbeheersing het criterium is ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen leeft kennelijk nog steeds. Op grond van het misverstand dat Elias civilisatieprocessen alleen ‘in gang zag wanneer de toename van de zelfbeheersing meer omvattend werd, gelijkmatiger verdeeld raakte over alle soorten van relaties en stabiel werd’ (299), constateert Fred Spier zelfs een ‘belangrijk’ verschil tussen Goudsblom’s visie van beschavingsprocessen en die van Elias. Ter adstructie biedt hij twee verwijzingen naar Elias. De ene betreft een brief waarin Elias ingaat op sommige problemen rond het criterium van de beheersingen. De conclusie dat er geen andere zijn valt daaruit niet te trekken. De

andere verwijzing betreft de opening van de paragraaf ‘de maatschappelijke dwang tot zelfdwang’ uit *Het civilisatieproces*. Ook daar blijkt niet wat Spier en Wilterdink geloven, haast integendeel. Elias polemiseert er tegen de opvatting dat het civilisatieproces een product van de menselijke ‘ratio’ zou zijn, en in de passage waarin het steeds alzijdiger, gelijkmatiger en stabielier worden van de zelfbeheersing wordt genoemd, komen ook andere ‘criteria’ voor:

Eerder in dit boek is uitvoeriger getoond hoe bijvoorbeeld van zeer uiteenlopende kanten dwangen van anderen omgevormd werden tot zelfdwangen, hoe menselijke verrichtingen in steeds meer gedifferentieerde vorm verdrongen werden achter de coulissen van het maatschappelijk leven en beladen werden met gevoelens van schaamte, hoe de regulering van het hele drift- en gevoelsleven door een duurzame zelfcontrole steeds alzijdiger, gelijkmatiger en stabielier werd. Dit alles kan beslist niet teruggevoerd worden op een rationeel idee...

Behalve de in deze zinnen verpakte criteria worden volgens mij ook de volgende door Elias als zodanig gebruikt: de reikwijdte van tussenmenselijke identificaties, psychologisering en rationalisering, de afname van contrasten en toename van variaties en het denken en plannen op langere termijn. In zijn *Ontwerp van een civilisatietheorie* zijn bijna al deze criteria min of meer te herkennen in de titels van de afzonderlijke paragrafen; als daar ‘pacificatie’ en ‘uitbreiding van identificaties’ aan toegevoegd zouden worden (bijvoorbeeld als toevoeging aan ‘de verhoofsing van de krijgers’) dan zouden we daar in één oogopslag een soort minimumpakket van criteria aantreffen. Ik heb geen plaats in het werk van Elias gevonden waaruit zou blijken dat die beheersingen tot het enige of zelfs maar tot voornaamste criterium wordt verheven. Dat is, lijkt mij, in de (Amsterdamse) discussie gebeurd.

Volgens Elias (volgens mij) kunnen civilisatieprocessen – veranderingen ‘van het menselijk gedrag en beleven in een heel bepaalde richting’ – slechts worden vastgesteld in onderzoek naar de samenhang tussen veranderingen in de structuur van menselijke relaties en veranderingen in de persoonlijkheidsstructuur; als ‘criteria’ fungeren daarbij alle hierboven genoemde deelontwikkelingen in gedrag en ervaring. En zelfs dat is niet genoeg. Omdat uitspraken over een richting gebaseerd zijn op samenhangen in het geheel van psychische en sociale processen, kunnen de criteria die in een dergelijk onderzoek worden gebruikt niet beperkt blijven tot psychische processen alleen. Zoals ik in de paragraaf ‘criteria ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen’ in mijn *Van minnen en sterven* nader heb uitgewerkt zullen ze zowel betrekking moeten hebben op het dominante regime van emoties als op het

dominante regime van macht.¹ Dit bracht Jacqueline van Duin in haar bespreking van dat boek tot de verzuchting ‘maar wie slaagt erin om de genoemde criteria allemaal in de gaten te houden en vast te stellen of ze al dan niet opgaan?’ (Van Duin 1991, 301). Inderdaad, deze processen vormen een complex geheel en elk afzonderlijk deelproces zit als het ware met weerhaken vast in een warwinkel van samenhangen; je kunt er niet één los trekken zonder winkelhaken (vgl. Goudsblom 1976, 9). Maar wanneer alleen zelfbeheersing moet dienen om civilisatieprocessen te volgen en vast te stellen, dan worden die begrippen ‘civilisatie en decivilisering’ nodeloos problematisch, veel problematischer dan ze toch al zijn.

Ook een ander oud misverstand valt in het recente themanummer over de civilisatietheorie te bespeuren: het presenteren van voorbeelden die moeten dienen ter illustratie van de moeilijkheden of onmogelijkheden bij het hanteren van de criteria. Die voorbeelden zijn doorgaans momentopnamen, hetgeen wil zeggen dat ze niet of nauwelijks worden geplaatst in een breder kader van langere-termijn veranderingen in de regimes van macht en emoties. Zo wijst Fred Spier in het themanummer op de moeilijkheid om de concentratiekampen onder Hitler ‘te analyseren in termen van beschaving en decivilisatie’. Op de constatering dat het hier ging om een ‘ingewikkeld samenspel van civiliserende en deciviliserende tendensen’ volgt de conclusie dat het onmogelijk is ‘het proces in zijn geheel eenduidig te benoemen in termen van beschaving, decivilisatie of zelfs barbarisering’. Civiliserende en deciviliserende tendensen zullen er steeds zijn, en het gaat er dan ook niet om het proces ‘eenduidig te benoemen’, maar om de dominante richting ervan te bepalen. Spier schrijft vervolgens:

Deze afwegingsproblemen komen tot op zekere hoogte ook naar voren in de periode die Elias heeft bestudeerd. Terwijl de Franse hofsamenleving van de achttiende eeuw allerlei vormen van verfijnde gedragvormen cultiveerde, waren oorlog en andere vormen van geweld tussen Europese samenlevingen schering en inslag, misschien juist mede wel vanwege de toegenomen macht van de Franse staat als geheel (318).

Hier worden ter illustratie van de ‘afwegingsproblemen’ niet alleen verschillende niveaus van integratie en fasen van ontwikkeling dooreen gehaald en als het ware tegen elkaar uitgespeeld, maar ook worden allerlei vormen van geweld, binnen staten en tussen staten, berekenend georganiseerde gewelddaden en impulsieve uitbarstingen, op één hoop gegooid. Daarmee

---

¹ Een vitaal deel van de studie van civilisatieprocessen is de socio- en psychogenese van verschillende vormen en gradaties van conflictbeheersing, met name het verband tussen de ontwikkeling van patronen van sociale controle en van zelfcontrole. Vooral hieraan kan de civilisatietheorie algemene toepasbaarheid oftewel universele reikwijdte ontleen.

worden ze inderdaad onontwarbaar ingewikkeld. Bovendien wordt op deze manier de indruk gewekt dat de criteria voor elke aparte verandering op welk integratieniveau dan ook een vrij absoluut uitsluitel zouden moeten geven. Daarin schuilt weer de suggestie dat het ideaal van wetenschap een mechanistisch soort van theorie is, een theorie met vaste, wetmatig samenhangende criteria. Op die manier kan de vraag welke ontwikkelingen dominant zijn alleen maar verwarring brengen. Het antwoord erop hangt immers sterk af van de termijn, de omvang en het integratieniveau van het netwerk van interdependenties waarvoor de vraag geldt. Duidelijkheid daarover is cruciaal omdat ook deze vraag zich niet louter theoretisch laat beantwoorden, als het ware onafhankelijk van de empirisch waargenomen veranderingen. Wie het blikveld beperkt tot de Tweede Wereldoorlog kan met sommige critici van de civilisatietheorie inderdaad concluderen dat de stelling over de richting van civilisatieprocessen al was ontkracht door de barbarij van die periode. Echter, die oorlog is inmiddels een halve eeuw geleden en alleen al daarom te beschouwen als een tijdelijke golf van decivilisering die de richting op langere termijn niet of nauwelijks heeft aangetast. Het Europese (en mondiale) proces van differentiatie en integratie is op langere termijn bezien in dezelfde richting verlopen. Vanuit eenzelfde perspectief kunnen de ontwikkelingen naar de Europese Unie worden bezien als een voortzetting van ditzelfde integratieproces van nationale staten binnen Europa. De nationale staten in Europa zijn weliswaar, 'so könnte man sagen, in Kriegen und für Kriege geboren' (Elias 1987, 277), maar een oorlog binnen Europa, vooral tussen de landen van West Europa, zou tegenwoordig niettemin door veel Europeanen als haast een burgeroorlog worden ervaren. En wat tegenwoordig globalisering of mondialisering wordt genoemd verwijst naar het integratieproces van nationale staten binnen een mondiaal netwerk.

In zijn oratie heeft Nico Wilterdink (1993) erop gewezen dat de commerciële en financiële netwerken door uitbreiding op mondiale schaal minder direct afhankelijk zijn geworden van het regime van nationale staten. Op het integratieniveau van de nationale staat verschoof de machtsverhouding tussen (de organisaties van) politici, werkgevers en werknemers in het voordeel van werkgevers. Op dit niveau gingen de mondiale veranderingen in een aantal opzichten gepaard met een vergroting van de onderlinge machtsverschillen. Op de nieuwe, mondiale niveaus van integratie is de onderlinge vervlechting juist gepaard gegaan met een versterking van onderlinge afhankelijkheid en – wellicht – een vermindering van onderlinge machtsverschillen. Deze verschillende bewegingen op verschillende niveaus van integratie verlopen analoog aan die welke gepaard zijn gegaan met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Ook daar is de uitbreiding van interdependenties via statelijke

verzorgingsarrangementen samengegaan met een vermindering van onderlinge afhankelijkheid op het niveau van familie en gezin. Vooral op deze lagere niveaus van integratie hebben zich, door de partiële verzwakking van de afzonderlijke regimes van staten en gezinnen, spanningen en conflicten voorgedaan, die deciviliserende tendensen hebben versterkt. Deze verschillende bewegingen op verschillende niveaus van integratie tonen aan dat het niet gaat om simpele wetmatige verbanden die als een eenvoudige meetlat langs vastgestelde veranderingen gelegd kunnen worden.

Of de processen van decivilisering die zich in de loop van een voortgaand mondiaal integratieproces kunnen voltrekken op langere termijn eveneens tijdelijke deelprocessen zullen zijn, valt niet te voorspellen. Wel lijkt het waarschijnlijk – calamiteiten zoals een atoomoorlog daargelaten – dat een steeds hechter en kwetsbaarder mondiaal vlechtwerk van instituties en staten meer kansen biedt aan zich industrialiserende landen om een groter aandeel in de mondiale koek te verwerven: een ‘sterkere binding van de bovenlaag, sterkere druk van onderaf’ op mondiale schaal. In elk geval mag worden verwacht dat de interne en externe druk in die richting zal toenemen, tegelijk met de daaraan inherente spanningen en conflicten. Zolang de mondiale vervlechting toeneemt, zijn die conflicten te interpreteren als integratieconflicten. In dit perspectief is ook de Tweede Wereldoorlog grotendeels een integratieconflict, een bijzonder gewelddadig moment in een integratieproces, vooral dat van Duitsland binnen Europa. Ook het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië is gepaard gegaan met vele uitbarstingen van geweld, maar met een wijde blik is de val van ‘de muur’ en van ‘het ijzeren gordijn’ toch voornamelijk te zien als een integratieproces, als een integratie van staten in een wereldeconomie en een wereldpolitiek (vgl. Zwaan 1996).

De (te verwachten) conflicten rond de integratie van de ‘massa’ van de Midden- en Oost-Europese volkeren binnen hun nationale staten, vooral van het Russische volk binnen Rusland, en rond de integratie van de Midden- en Oost-Europese staten, met name Rusland, binnen Europa als geheel zullen hoogstwaarschijnlijk met gevaarlijke en soms ook gewelddadige conflicten gepaard gaan. Inderdaad, net als in het integratieproces van Duitsland binnen Europa, zo kan ook het integratieproces van nationale staten in een mondiaal netwerk zich in een golf van decivilisering voltrekken. Het is zelfs de vraag of die golf wel tijdelijk zal zijn. En ook op de twee andere integratieniveaus, dat van een verdere integratie van lagere sociale klassen binnen staten en van ‘lagere’ emoties binnen de persoonlijkheid, kunnen zich gewelddadige integratieconflicten voordoen. Te zamen kunnen deze soort van spanningen en conflicten zelfs een hoogst explosief mengsel opleveren. Op dit moment valt daar echter nog niet meer over te zeggen dan dat er vooralsnog geen

aanwijzingen zijn dat – mondiaal gezien – civilisatieprocessen van richting zouden zijn veranderd. Tot nu toe beperken integratieconflicten zich tot een naar plaats en tijd beperkte omvang. Zo bestaat dus de kans dat integratieprocessen zich verder doorzetten en tot een vermindering van de machtsverschillen tussen rijke en arme landen zullen leiden, tot processen van mondiale democratisering en informalisering.

Literatuur

- Jacqueline van Duin (1991), 'Civilisatietheorie en de moderne tijd', *Psychologie en Maatschappij* 56, 300-303.
- Norbert Elias & John L. Scotson (1976), *De gevestigden en de buitenstaanders*, Spectrum, Utrecht.
- Norbert Elias (1987), *Die Gesellschaft der Individuen*, Herausgeben von Michael Schröter, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- J. Goudsblom (1976), *Pasmunt*, Querido, Amsterdam.
- Fred Spier (1995), 'Norbert Elias' theorie van civilisatieprocessen opnieuw ter discussie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2 (oktober 1995), 297-323.
- Nico Wilterdink (1993), *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Nico Wilterdink (1995), 'Civilisatie en cultuur opnieuw bezien', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2 (oktober), 350-367.
- Cas Wouters (1996), 'Hoe vreemd zijn ons onze superioriteitsgevoelens?' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/2 (oktober), 366-377.
- Ton Zwaan (1996), 'Staatsdesintegratie, geweld en decivilisering' in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/3 (december 1996), 425-453.

Naschrift

Nico Wilterdink

In mijn AST-Stuk waar Cas Wouters nu kritisch op reageert merkte ik zijdelings op dat de typering van het civilisatieproces als een ontwikkeling naar een steeds meer omvattende, gedifferentieerde, stabiele en gelijkmatige zelfcontrole of impulsbeheersing problematisch is: de hiermee gegeven criteria laten zich moeilijk operationaliseren, ‘zodat niet goed uit te maken is of bepaalde specifieke ontwikkelingen (...) er nu wel of juist niet aan voldoen’. Wouters ontkent dit in zijn commentaar niet, maar hij meent het probleem te kunnen ondervangen door meer criteria in te voeren, waaronder criteria die betrekking hebben op de tussenmenselijke verhoudingen.

Dit lijkt mij geen oplossing van het gestelde probleem, terwijl een ander probleem er alleen maar groter door wordt: hoe meer criteria worden gebruikt, des te groter is de kans dat toepassing van verschillende criteria tot verschillende, zelfs tegengestelde uitkomsten leidt. Voordeel is natuurlijk dat het op deze manier gemakkelijker wordt te beweren dat het civilisatieproces zich uiteindelijk (in dezelfde richting) voortzet: is dat volgens het ene criterium niet het geval, dan al gauw volgens het andere. De interpretatievrijheid neemt toe, maar daarmee ook de willekeur.

De problemen die dit geeft worden zichtbaar in Cas Wouters' commentaar. Hij karakteriseert het Duitse nationaal-socialisme als een periode van tijdelijke decivilisering die de voortgang van het civilisatieproces uiteindelijk niet verhinderd heeft en zelfs in het kader daarvan moet worden begrepen. Maar daarmee geeft hij geen antwoord op een door Fred Spier opgeworpen vraag: of het grootschalige, bureaucratisch georganiseerde, gedisciplineerde geweld van de vemietigingskampen wel als ‘decivilisering’ moet worden aangemerkt. Op grond van sommige criteria (‘desidentificatie’, fantasiegehalte in het beeld van sommige groepen mensen, vormen van ‘spontaan’ en willekeurig geweld) wel, volgens andere (straffe organisatie van staatswege die ook een omvattende en stabiele zelfcontrole veronderstelde) wellicht niet. Het artikel van Jonathan Fletcher over ‘decivilizing processes’ in hetzelfde AST-nummer¹, waar Wouters om de een of andere reden niet naar verwijst, geeft op dit punt evenmin uitsluitsel. Fletcher poneert hier – als tegenpool van criteria van civilisatie – drie ‘main criteria of decivilizing’: een verschuiving van *Selbstzwang* naar *Fremdzwang*, een verandering van sociale standaarden in de richting van minder gelijkmatige, omvattende, stabiele en gedifferentieerde zelfbeheersing, en een inkringing van de reikwijdte van onderlinge identificaties. Fletcher past deze criteria uiteindelijk niet toe op het nationaal-socialisme, misschien omdat hij merkte dat dat tot onduidelijkheden zou leiden. Nemen we het derde criterium, de reikwijdte van de onderlinge identificaties. Het racistisch en antisemitisch nationalisme waardoor het naziregime gekenmerkt werd, betekende in zeker opzicht een drastische beperking van identificaties, maar tegelijk hield het voor veel Duitsers een verruiming van identificatiegevoelens in, van buurt, dorp en streek naar de natie. Grootschaliger solidariteit en grootschaliger haat gingen samen.

Wouters spreekt verder van een recente versterking van – niet nader geadstrueerde – ‘deciviliserende tendensen’ op het niveau van gezin en familie als gevolg van de uitbreiding

---

¹ Jonathan Fletcher, ‘Towards a Theory of Decivilizing Processes’, *AST*, 22, 2 (oktober 1995), p. 283-296. Van dezelfde auteur verscheen onlangs *Violence and Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias*. Cambridge: Polity Press, 1997.

van de verzorgingsstaat dan wel juist de verzwakking van staatsregimes in samenhang met uitbreiding van internationale netwerken. Hier wordt hij erg moeilijk te volgen, maar kennelijk wil hij aangeven dat decivilisering op het ene (lagere) niveau van integratie kan samengaan en samenhangen met civilisering op een ander (hoger) niveau. Dat is niet onaannemelijk, maar de vraag hoe civilisatie- en decivilisatietendensen op de niveaus afzonderlijk moeten worden vastgesteld, is dan nog steeds niet beantwoord. Hij gaat nu zover in zijn nadruk op tussenmenselijke verhoudingen dat hij civilisering praktisch gelijk stelt aan toename van sociale integratie. Dat lijkt mij onjuist, en roept opnieuw het probleem van de richtingbepaling op, – net als civilisering is sociale integratie een veelduidig, facetrijk en sterk normatief geladen begrip.

Bezwaar tegen Wouters' voorstel om civilisering veel ruimer op te vatten dan als een psychisch proces en ook ontwikkelingen in de macrosociale verhoudingen erin op te nemen, is verder dat dan geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de beschrijving van civilisatieprocessen en de verklaring ervan. Als bijvoorbeeld staatsvorming deel uitmaakt van het civilisatieproces kan niet tegelijk gesteld worden dat staatsvorming aan het civilisatieproces ten grondslag ligt. De vraag naar de verklaring van civilisatie- en decivilisatieprocessen – naar de samenhang met andere maatschappelijke processen – kan niet beantwoord worden als alles eronder valt. Zo'n alomvattende definitie is bovendien bevorderlijk voor het onheldere taalgebruik waar Wouters' stuk helaas enige voorbeelden van bevat.

Hoe moet het dan wel? Ik zie drie mogelijkheden. Of men vat civilisatie expliciet op als een normatief begrip, waarin bepaalde idealen zijn uitgedrukt. Die idealen (bijvoorbeeld van relatief autonome zelfsturing, flexibele en 'democratische' onderlinge afstemming van gedragingen op elkaar, geweldloosheid) zijn dan tevens de criteria waaraan civilisering en decivilisering worden afgemeten. Of men laat in de definitie van civilisering de richting in het midden – waardoor het probleem van de criteria zich niet meer voordoet, maar ook de notie van decivilisering moet vervallen. Of, derde mogelijkheid, men vat civilisatie in eerste instantie op als een historisch specifiek proces, i.c. het proces van verhoofsing van de Westeuropese adel vanaf de feodale Middeleeuwen en de verbreiding van de daarin ontwikkelde gedragsstandaarden over burgerlijke en andere groeperingen. Vergelijkend onderzoek in ruimte en tijd kan dan overeenkomsten en verschillen met dit 'reële type' laten zien. De laatste mogelijkheid verdient wetenschappelijk misschien wel de voorkeur. In elk geval lijkt het me mogelijk en zinnig om met behulp van de civilisatietheorie ontwikkelingen in mentaliteit, moraal en habitus te bestuderen zonder de vraag naar 'de richting' voorop te stellen, zonder ook de zo moeilijk hanteerbare term civilisatie(proces(se)) centraal te stellen. Cas Wouters kan zijn belangwekkende onderzoek naar recente veranderingen op dit vlak dan voortzetten zonder zich steeds het hoofd te hoeven breken over de vraag of die veranderingen nu een voortzetting, versterking, versnelling, vertraging, omkering dan wel ombuiging van het civilisatieproces betekenen.